

ENRIC VALOR, MEMÒRIES

JOAN BORJA

Enric Valor, memòries

Premi València d'Assaig 2020

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
VALÈNCIA, 2021

Aquesta obra ha obtingut el Premi València d'Assaig 2020 convocat per la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, atorgat per un jurat presidit per Maria Josep Amigó Laguarda, vicepresidenta de la Diputació de València, i integrat per Amelia Ortiz Gil, Elena Cantarino Suñer, Magdalena Ruiz Brox, Vega Rodríguez-Flores Parra i, com a secretari, Josep Vidal Borràs

Edició composta amb lletra Andralis ND OSF i Andralis ND SC, impresa en l'interior sobre paper Prinset Ivori de 90 g/m2 i en la coberta Image Silk de 350 g/m2

Primera edició: novembre 2020

Primera reimpressió: octubre 2021

© 2020, Joan Borja i Sanz

© 2020, d'aquesta edició:

Institució Alfons el Magnànim

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Diputació de València

Corona, 36 — 46003 València

Tel.: +34 963 883 169

contacte@alfonselmagnanim.com

www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-7822-880-5

DL: V-2812-2020

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella

Disseny de la coberta: Juan Nava

Il·lustració de la coberta: fragment de la fotografia de casament d'Enric Valor
(València, 1934). Dibuix de Víctor Ballester, 2020

Maquetació de la coberta: Pablo Pastor

Maquetació: Institució Alfons el Magnànim-CVEI

Impressió: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Taula de continguts

7	[Introducció]
13	[Enric Valor, memòries]
31	La desposseïció dels Genovard en <i>Temps de batuda</i>
40	El Valor de les rondalles
54	Valor i el vi
71	«Leonor, conte'm històries»
93	Full mecanoscrit inèdit d'Enric Valor: «Influència de la llengua en l'individu»
139	Esquitons de records. Conversa amb la senyora Rosa Serrano
172	Testament hològraf d'Enric Valor
178	Un habitatge per a l'eternitat. Contingut dels capítols
184	Esquema de personatges
187	<i>Un habitatge per a l'eternitat</i>
219	Elements autobiogràfics d' <i>Un habitatge per a l'eternitat</i>

Ho posava per escrit el novel·lista i assagista suecà Víctor Labrado en un article sobre el senyor Enric Valor i Vives que portava per títol «Una biografia pendent». Sostenia el senyor Labrado, en aquell paper seu (publicat en el número 2 de la revista *Ítaca*, de la Universitat d'Alacant, l'any 2012): «La vida d'Enric Valor fora un excel·lent material per a escriure una extensa biografia, una obra documentada, fidel, que permetria un estimulants exercici literari, combinant document, amenitat i reflexió. A través d'una vida viscuda en primera línia, veuríem i viuríem el segle xx valencià.»

En efecte: la dilatada i intensa vida del senyor Enric Valor i Vives, que abraça entre el 22 d'agost de 1911 i 13 de gener de 2000, no deixa de ser un testimoni excepcional per a «veure i viure el segle xx valencià» d'una manera original i extraordinària. Fet i fet, per la biografia d'aquest escriptor discorren fets, personatges, aventures, esdeveniments, anècdotes, circumstàncies, treballs i esperances que, amb el temps, s'han demostrat del tot crucials per a la història recent del nostre racó de món: per a la configuració de la societat valenciana tal com l'hem heretada —tal com ara la coneixem. I és que la trajectòria vital del senyor Enric Valor i Vives travessa la Primera Guerra Mundial i el bloqueig comercial alemany; la crisi de la fil·loxera; els nous moviments socials derivats del procés d'industrialització; la consolidació i l'evolució de la premsa i la ràdio (en mitjans com *Ràdio Alacant*, *El Tio Cuc*, *El Camí*, *El País Valencià*, *La República de les Lletres*, *Levante* o *Jornada*); el procés de normativització del valencià; la Guerra Civil i la immediata postguerra; la Segona Guerra Mundial; la resistència literària al voltant del Grup Torre; la repressió i la presó franquista; el desenvolupisme dels anys seixanta; el temps d'esperances i la finestra d'oportunitats que es va obrir amb l'adveniment de la democràcia; el projecte de l'editorial i la revista *Gorg*; la vivificació de la literatura en llengua

pròpia; la redempció del valencià en el sistema educatiu; la normalització del circuit editorial; el reconeixement generalitzat per part del públic, dels organismes públics i de les institucions acadèmiques. I, fins i tot, anecdotícament, la primera candidatura d'un escriptor valencià —un escriptor en valencià, vull dir— al Premi Nobel de Literatura.

Encertava Víctor Labrado, plenament, en el seu paper de reivindicació d'«Una biografia pendent» per a Enric Valor quan propugnava que la petjada vital d'aquest singularíssim escriptor s'hauria de rastrejar en «un seguit d'entrevistes publicades en la premsa», en «una molt llarga entrevista amb l'escriptora Rosa Serrano en format de llibre, *Enric Valor, converses amb un senyor escriptor* (1995)», en «una biografia molt rica en informació, però certament no exhaustiva, deguda al seu nebot Josep Valor, *L'oncle Enric Valor* (2011)» i, també, en «llargs passatges de les seues novel·les, en què la dimensió autobiogràfica es fa evident.» Són, aquestes, fonts que —per descomptat— resulten imprescindibles per a qualsevol treball que ambicione recrear la intensa, agitada, productiva i molt significativa peripècia vital d'una de les personalitats valencianes més rellevants de tots els temps (en l'àmbit de la llengua i la literatura vernacles, si més no).

Tanmateix, una font alternativa de documentació i informació per a aquest homenatge a la memòria d'Enric Valor ha estat, en el treball que ací presentem —ençà i enllà dels llibres i les revistes—, la paraula viva generosament compartida pel mateix Enric Valor. Vull dir: per *l'altre Enric Valor*; pel senyor Enric Valor Hernández, fill del genial escriptor castallut, que feliçment conserva —amb preclara clarividència i incombustible vitalitat— una remembrança privilegiada de la vida, l'obra, la fermesa i la humanitat de son pare.

No puc sinó agrair ací, de primer antuvi, la generositat, l'amenitat, la complicitat, l'emoció i l'alegria amb què el senyor Enric Valor Hernández, fill d'Enric Valor i Vives, ha accedit a compartir, per a aquest llibre, els records, les percepcions, les anècdotes, les fascinations i les estimacions que embolcallen la memòria conservada de la figura del progenitor. Les llargues hores de conversa que hem

mantingut a propòsit d'una vida tan insòlita com la de son pare han estat —a cavall entre l'enyor i la recança— un veritable privilegi: un regal del destí i de l'amistat que no puc sinó regradar-li amb la major de les sinceritats i amb tota l'efusivitat de què soc capaç.

Però endemés del pur plaer de la conversa per la conversa, el temps compartit amb el senyor Enric Valor Hernández ha servit per a vivificar i redimir de l'oblit alguns aspectes summament curiosos, desconeguts, atractívols i significadors del segle xx valencià que l'autor de les *Rondalles valencianes* va tenir l'oportunitat de testimoniar. I també de protagonitzar! Talment com un riu d'alta muntanya, que saltironeja amb imprevisible i riallera vivacitat, la conversa amb Enric Valor Hernández sobre son pare es podia mantenir durant hores i hores amb una vigoria constant, impredecible, inesgotable, infinita. Els temes s'hi succeïen expeditament, amb mediterrània llibertat. Sense solució de continuïtat. Descordats, francs, sense traves, allerats. D'acord amb el pur caprici de la memòria poderosa, ufanosa, desbordant d'Enric Valor. I amb l'única directriu del goig compartit per l'oralitat distesa, lliberta i incompromesa.

A la manera d'un *menú degustació* amb un ampli carrusel de plats, gustos, textures, vins, aromes, paladars i sabors, la paraula conversada —incontinguda, suculenta, desbordant— ha pogut saltar de la Castalla i la Penàguila rurals a la industriosa i sindicalista ciutat d'Elda; de l'efervescent ciutat d'Alacant anterior a la Guerra Civil als anys en una cooperativa arrossera a Catarroja; dels avatars viscuts en el negoci del transport del carbó i de la fusta per terres del Maestrat i de Terol a les intrigues, les oportunitats i els negocis que els Valor van posar en funcionament al mateix carrer Colom de València; de l'abundància, l'opulència i la sumptuositat en una pròspera empresa de recanvis d'automòbils a la humiliació, la frustració i la impotència dels anys d'empresonament a l'interior de la Carcel Modelo de Mislata; de les *Rondalles valencianes* i *L'ambició d'Aleix* a l'*Obra literària completa*, la trilogia del cicle de Cassana o el postrem *Un fonamentalista del Vinalopó i altres contarelles*; de les dificultats editorials i els problemes inicials amb la cen-

sura a l'incommensurable èxit comercial del *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià* o *La flexió verbal*; de la dignitat senyorial d'una nissaga de renom, amb secrets i vincles de sang inconfessables —que afecten els mateixos Borbons i tot!—, al doble i traumàtic desposseïment patit per la família; dels elements autoficcional de la novel·lística valoriana a la força del llenguatge, la meravella dels idiomatismes, l'amor a les paraules...

La sensació, en qualsevol cas, és que, per mor del prodigi dels records i del poder evocador de les imatges i el mots, les persones mortes i els fets passats que d'una manera o una altra es vinculen a la memòria d'Enric Valor i Vives —desapareguts i devastats per «la bèstia en què cavalquem» que és el temps— feia l'efecte que tornaven a prendre vida durant les llargues hores de conversa amb el senyor Enric Valor Hernández. I era cosa d'admirar, com els noms propis que poblen els manuals i les monografies de la literatura contemporània i de la història de la llengua adquirien un nou i singular relleu humà —amb carn, delit, ossos i esperit— en la verbalització de les membrances valorianes. Personalitats com Josep Coloma, Miquel Duran, Carles Salvador, Josep Giner, Enric Soler i Godes, Joan Colomines, Miquel Adlert, Xavier Casp, Joan Sales, Josep Maria de Casacoberta, Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Francesc Ferrer, Francesc de Borja Moll, Francesc Soriano Bueso, Joan Senent, Vicent Andrés Estellés o Carmelina Sánchez-Cutillas —per apuntar només alguns noms il·lustres— s'han fet presents en el discurs d'Enric Valor Hernández amb un aire de familiaritat tan directe i entranyable que semblaven haver retornat a la vida: al temps, les il·lusions, els treballs i les vicissituds que un dia van compartir amb el senyor Enric Valor i Vives —i que, si bé es mira, constitueixen un capítol decisiu en la història cultural valenciana.

Però encara hi havia més. Encara hi ha més. La desimbolta i il·limitada generositat del senyor Enric Valor Hernández durant les hores de conversa compartides va desembocar, al final, en un privilegi del tot inesperat. És a saber: la possibilitat de consultar i transcriure el testament hològraf de l'escriptor. I —sobretot!— l'oportunitat d'accedir, també, a uns documents únics, sensacio-

nals, amb un interès excepcional: els de la seua última i inacabada novel·la, *Un habitatge per a l'eternitat*. Tres són les joies documentals que se'n conserven, d'aquest darrer projecte novel·lístic de Valor que mai no va arribar a veure la llum editorial: un mecanoscrit amb la planificació completa de la trama (dos fulls grapats, amb el títol «Un habitatge per a l'eternitat. Contingut dels capítols»); un full solt amb l'esquema dels personatges; i un mecanoscrit amb les primeres 23 pàgines de la novel·la, passades a net i numerades.

La lectura i l'anàlisi d'aquesta part inicial de la novel·la inacabada de Valor, degudament contextualitzada amb el document de planificació i oportunament creuada amb les dades biogràfiques de què disposem —especialment, les aportades per Josep Valor i Gadea en *L'oncle Enric Valor* (2011)—, projecta, tot tenint en compte les claus autoficcional de la narrativa valoriana, una nova i sorprenent llum sobre la biografia d'Enric Valor i Vives, i sobre la singularitat del seu darrer projecte novel·lístic: una llum que, no ens estem d'avançar-ho i subratllar-ho, permet desvelar un dels secrets més ben guardats de la seua intensa, sotragada, diüturna existència. Tant és així que ara podem començar a comprendre que la complicitat amb un jove guitarrista que el senyor Enric Valor va protegir i promoure en un moment clau de la seua vida, enmig de la confusa quotidianitat de la València dels anys quaranta, li havia de canviar irreversiblement la vida, per sempre mai més. I és el cas que aquest músic virtuós, que apareix amb el nom de Gerardo González en la ficció de la inconclusa novel·la de Valor, ben podria correspondre en la realitat —sembla cosa de no creure!— amb l'excepcional guitarrista d'origen murcià Narciso Yepes!

Els personatges Gerardo González i Octavi Gisbert —evidents transsumptes literaris de Narciso Yepes i del mateix Enric Valor—, en una trama que conjuga realitat i ficció d'una manera inconfusiblement valoriana, ens permeten de conèixer i comprendre, gràcies al text recuperat, algunes dimensions fins ara ocultes i ignorades sobre l'amor i l'angoixa, la joia i l'absurd, la dèria i el neguit, el deler i el compromís en la vida i l'obra del genial escriptor de Castalla.

És, sens dubte, un colofó insuperable per a una vida de novel·la, la seua, que —ara ho sabem— mai no va deixar de perseguir la il·lusió d'un *habitatge per a l'eternitat*. Potser la memòria del fill, feta ara conversa —o la conversa del fill, feta ara memòria—, és, precisament, aquest *habitatge etern* llargament percaçat de pensament, paraula, obra i omissió en la biografia de Valor. No importa: com tampoc no importa què hi ha de certesa i què de recreació en aquesta confusió entre memòria i conversa; què de referencialitat i què d'invenció; què de meravella i què de picardia, què de transcripció i què de literatura... Tampoc no importa que algunes de les informacions reportades difícilment puguen ser contrastades i —cal advertir-ho— no siguen ben bé veritat ni mentida, sinó exactament tot el contrari: ficció celada, membrança emboirada, quimera imprecisa. Importa només, potser, que la saborosa conversa que tot seguit oferim habilita una estratègia per a cosir i apedaçar recordacions, fets, semblances, idees, vivències, il·lusions, anhels i alegries. Temptatives d'estudi. Esguits de records. Testimonis de rondalles. Llesques d'una «vida viscuda en primera línia» que, efectivament, potser permet de veure i viure —de revisar i de reviure, si més no!— una substancial i privilegiada panoràmica del segle xx valencià.

—Va, digues! Què vols que parlem? —s’ofereix Enric Valor, amb un somriure afable i seductor, elegant i lluminós.

—Una mica de tot. I de res: de la vida, exactament... —riem, per anar trencant el gel.

—Jo contaré el que me’n recorde, eh? Perquè em faig gran i vaig perdent memòria, comprens?

—No patisques. No patisques, que jo aniré preguntant-te. M’he fet un guió i tot. I, de més a més... No vages amb *doctories*, que tens la memòria d’un tísic!

—No. No cregues. Vaig perdent, també...

—Bé. Va! La primera part de la conversa... Clar! Tu no estaves. Perquè entenc que tu naixes el 1934 o el 1935.

—El 1935. Jo vaig nèixer el 20 de setembre de 1935. Els meus pares es van casar al desembre de 1934.

—Ah! És que ton pare explica, en les converses amb Rosa Serrano, que ell entre el 1934 i 1935 es casa, té un fill i perd son pare. Tot en pocs mesos.

—Sí. És exacte. Jo els meus avis no els he coneguts. Només he conegut una àvia: la mare de mon pare. Crec que tinc per ací una fotografia amb ella.

—És que, clar: de la primera part que voldríem parlar, de ton pare xiquet, i adolescent, i jove, i fadrí, tu no pots fer de testimoni directe. Però deus conservar records del que et contava ell.

—Bé. Pregunta, va. Pregunta...

—Primera i principal: Castalla, 22 d’agost de 1911. Naix ton pare.

—Al migdia, crec que va ser. A la una i mitja o això... Al migjorn! Que el meu avi no estava (això m’ho contà mon pare, clar!). El van cridar. Li van enviar un criat o jo què sé. Perquè el meu avi era un home benestant, no sé si m’entens. Allò que deien un *baronet*: un senyoret de poble. Però liberal, eh? Dels que votaven Canalejas,

crec. Sí: va estudiar a Barcelona. Perquè jo he observat que, ací al País Valencià, la gent d'aquell temps, si emigrava, anava a Barcelona: a Catalunya. Era l'opció més normal. Perquè a Penàguila, per exemple, jo coneixia un obrer, Miquel de Sota —que li deien—, que es va fer obrer a Barcelona. I després se'n va tornar. És curiós això, és curiós...

—En això, potser, devia pesar molt Alcoi: que Alcoi, com a ciutat industrial, emergent i pròspera, exercia de capitaleta de l'Alcoià i del Comtat. Havia de ser una referència important per a pobles com Penàguila i Castalla. I ja saps que Alcoi mirava molt, per allò del tèxtil, cap a Barcelona. Vull dir: que hi havia molta relació econòmica i comercial.

—Sí. Potser sí... De Castalla també anaven cap a allà. Però anaven a la verema, a França! Que mon pare em contava anècdotes d'allí de Castalla, dels castalluts, en aquella època que hi havia tanta riquesa de comentaris i de paraules. Tot això s'està perdent ara, amb tot el rosari de televisions, d'aparells i de pantalletes... —riu.

—Tota la raó tens —riem—. Però tornem a ton pare. I als avis.

—Sí, el meu avi era Enric Valor i Amorós. Era cosí prim de la iaia. Ja veus quines coses! Segons comentava mon pare, va tenir deu o onze nòvies. I al final de tant de ball, va i es casa amb una cosina prima. És a dir: Dolors Vives Amorós. *Amorós*, també, com ell. Que els Amorós eren una de les famílies de bona posició que hi havia a Castalla. Eren els Ricos, els Solers i els Amorosos. Estaven barrejats entre ells. Eren tots cosins prims, els uns amb els altres. Perquè es casaven entre ells: ja t'ho pots imaginar.

—Tinc entés que era una dona molt religiosa, la teua iaia Dolors.

—Oh! Ja ho crec! Era d'una beateria... Son pare procedia de la Marina. Era de Dénia: Roc Vives i Vives. Pilot de vaixell. Era oficial —que diuen— *de pont*. Anava i tornava a Londres. Va fer un soci anglés, al qual li venien la pansa. Que ja saps tu que a la Marina, a Dénia i tot això, hi havia el raïm, i els riurats, i tot allò que movia tants diners al voltant del comerç de la pansa. Tot això m'ho contava mon pare, naturalment. Jo no ho vaig conèixer. I el besavi, tampoc.

—Caram! Es devia moure bé, al ple de l'esplendor de la pansa, el teu besavi, a Dénia, si anava i tornava a Londres i tenia allí un soci que li comprava i li distribuïa les càrregues de pansa.

—Sí? No cregues! Perquè resulta que el soci aquell va fer fallida. I el meu besavi, Roc Vives i Vives va haver de vendre part del seu patrimoni per a pagar els seus clients d'ací. Perquè hi havia molts terratinents, amics i coneguts, que havien venut la pansa a través d'ell a l'anglès. I aquell no pagava. Ja veus... Se'n va fer càrrec, el meu besavi. Perquè eren homes d'honor. No com ara.

—Ara dirien: «No cobreu? Aneu a demanar-li a aquell, que jo no me'n vull saber res.»

—Exacte. El cas és que aleshores, quan va fer fallida, és quan va vindre a buscar una pubilla de Castalla i s'hi va casar. Era una fadrineta de Castalla que tenia diners. Ara no me'n recorde del nom. Era Àngela... Àngela Amorós, devia ser, no?

—Sí, clar: Amorós.

—I per la part de l'avi, venien d'Alcoi. Sí: l'avi patern de mon pare era d'Alcoi. Es deia Josep Valor i Doménec. Era un gran propietari, perquè la família tenia finques i terres des d'Alcoi fins a la Marina. Arribaven fins a Benidorm! Tu imagina't, si tenien... I no queda res! Això ha desaparegut tot.

—La història econòmica i patrimonial de la vostra família és una mica com la de ton pare: una muntanya russa, amunt i avall. Enriquiment, i desposseïció; i enriquiment, i desposseïció...

—Sí. Mira: el meu avi, que era de Penàguila —nascut a Penàguila!—, encara tenia moltes possessions. Veus? El mas de Bítol de Valor era de la família. I se'l va quedar el germà gran del meu avi, que era notari: Josep Valor i Amorós. Conten que va fer tota classe de *mantàfores* per a quedar-se els béns que tenia la família allí a Penàguila. El meu avi crec que tenia 15 anys, quan va morir son pare, i el germà major s'ho va quedar tot... Que mon pare, després, passats els anys, va voler comprar Bítol a una cosina germana d'ells, una filla del notari, que va anar a parar a Banyeres.

—Ah, caram! Aquest Josep Valor i Amorós deu ser el personatge que inspira el personatge de Joaquim Genovard en *Temps*

de batuda! En la novel·lització dels fets, els Genovard de Cassana (que és Castalla) procedeixen de Callosa d'en Sarrià (que és el transsumpte literari de Penàguila). I allí a Callosa d'en Sarrià (al poble dels orígens: Penàguila, al canvi) és on ton pare ubica aquest germà de Frederic Genovard, que és el pare del protagonista. Ton pare parla, en *Temps de batuda*, de «l'ambició i l'avarícia, com dues malalties incurables de l'oncle Joaquim, cap i causa de la nostra dissort». I hi escriu —espera un segon que ho busque... Ací està! Mira: «El meu pare era molt jovenet quan moriren els seus, i no sabé més que acceptar les tèrboles maniobres d'un tècnic tan especialitzat com el germà registrador, que, entre altres circumstàncies, va aprofitar l'amor excepcionalment intens del germà petit per Cassana. Amb mil raonaments me'l confongué i me l'acontentà, de manera que aquest, sense cercar cap assessorament seriós (li hauria semblat ofensiu per als seus germans) i confiant en la probitat i l'afecte, tan discutibles, de Joaquim, que era qui duia el timó de l'afer, va rebre, en fi, sols la terça part que en llei i justícia li pertocava».

—Sí, sí, sí. Exacte. Això deu ser inspirat en aquell oncle de mon pare, que era notari: Josep Valor i Amorós.

—De fet, la Casa Rural Enric Valor que hi ha ara a Penàguila és d'aquesta part de la família, no?

—No. Això era d'una parenta nostra. No era del notari, no. Això devia ser dels Pons i Valor. Jo encara vaig arribar a conèixer a casa una cosina prima d'aquesta branca de la família. Recorde que vivien en una casa al costat mateix de l'església, allí a Penàguila. De la plaça de l'Església mon pare deia: «Està a 660 metres d'altura.» Mon pare, això de les altures, s'ho coneixia bé! Eren beatíssimes, aquelles cosines! Per cert, que eren les úniques que parlaven castellà en aquell temps, a Penàguila. Tu compta! Que deien: «*La sueca de la higuera...*» —riu desinhibitament.

—«*La sueca de la higuera!*» —riem, a pesar de la tragèdia sociolingüística que delata aquest tipus de transfugisme lingüístic.

—Mon pare, clar, se'n reia, de les cosines. Perquè sabien parlar el valencià, perfectament. Però... Eren de «*la sueca de la higuera!*»!

—Ho devien tindre com un signe de distinció: el canvi de llengua operava com a marca de classe.

—Però eren les úniques que parlaven castellà, aquelles cosines, en aquell temps, a Penàguila! Que ja veus, quines ganes de fer el ridícul! En fi... De Penàguila, de tota manera, conserve molts i molt bons records. Perquè quan era un xicon, que devia tindre quatre o cinc anys —just després de la guerra, en els anys quaranta—, vaig estar allí amb la meua àvia. Saps què passava? Que la casa que tenia a Castalla l’havia llogada a un metge. I no el podia tirar. I per això se’n va anar a Penàguila: perquè ella es va casar a Penàguila. I les noces les van fer a Bítol de Valor, que allí feien balls i festa. Diu que era a l’hivern, i va nevar moltíssim. Veus que romàntic? En aquella època no se n’anaven a Mallorca. O a Tailàndia, com fan ara.

—Estaves dient-me que la teua iaia torna a Penàguila després de la guerra. Però on?

—Doncs ara sabràs... La casa dels Valor a Penàguila és actualment dels administradors que tenia allí la família Valor: Lluís de Valentí. Jo conec molt ara el fill, i el net. El fill, que deu tindre la meua edat, o que és potser una miqueta més jove que jo, es va fer agrònom. I és, entrant a Penàguila pel Portalet... Bé: la casa que hi ha a l’esquerra és la de la nostra família. Jo t’ho explicaré: eixa casa dona a tres carrers. Dona al carrer Major, dona al Portalet i dona també als Quatre Cantons. En fi... Això també ho va vendre el notari aquell, germà de l’avi. Que va ser notari a Almodóvar del Campo. Però diria que va acabar de notari a la Vila Joiosa. Crec: no ho sé del cert... Però el cas és que ho va vendre. I en comptes de vendre-ho a la família, o això, li ho va vendre a l’administrador.

—A Lluís de Valentí.

—Sí... Era un home molt graciós. Mon pare contava que ens enviaven a la família una coixinera. I posava dins una carta que deia: «En el fondo de la cojinera encontrará usted el *naipe*.» Això, en la mateixa carta! Que quan escrivia *naipe* volia dir *carta*. Era un castellà desastrós, clar. Perquè allí no parlava ningú el castellà!

—Ah! Ara ho comprenc! En la mateixa carta que posava dins de la coixinera és on deia allò de: «En el fondo de la cojineria encontrarà usted el *naipe*», la *carta*...

—Sí —riu—. Els administradors, ja saps tu que «administrador que administra»... És perquè és espavilat. I en sap traure profit. A Penàguila deien: «Lluís de Valentí, en la *persolada* del Tronxo guanyarà tants duros!»

—La què?

—La *persolada*. La *persolada*: saps què és? Fer abancalaments. D'abancalar la serra se'n diu *persolar*.

—*Persolar*? No ho havia sentit mai, la veritat.

—Clar! Perquè tu deus haver abancalat poques serres! —riu—. No: supose que són paraules que ja no es gasten.

—I el Tronxo entenc que és una part, una partida de Penàguila...

—Una partida, sí. Tu ja saps que els valencians donem nom a tot. Jo me'n recorde... A Castalla no ho conec tant. Però a Penàguila tots els trossos tenien nom. On nosaltres teníem el mas era la Lloma: la partida de la Lloma. Enfront estava la Costa Mitjana, l'Airet, el mas de Serra, la Solana, l'Ombria, els Bítols, el Cirer... Tot tenia nom!

—Perquè tu vius a Penàguila amb cinc o sis anys, no?

—Quatre, o cinc, o sis anys tenia jo, sí. Me'n recorde que hi nevava, i als dos minuts de nevar estava tot blanc. I feia un fred que pelava! No hi havia pràcticament electricitat. I la meua iaia deia: «Encara no pixa un gall ja se n'ha anat la llum!»

—Quan parlem de «la iaia» continuem parlant de Dolors Vives Amorós, que era alhora dona i cosina prima d'Enric Valor i Amorós.

—Exacte. EVA: Enric Valor i Amorós. Que va estudiar a Barcelona. Filosofia i Lletres. I va estudiar juntament amb Cambó, per cert...

—Ostres! Que curiós! Això podria explicar moltes coses. Perquè una pregunta important crec que és: ton pare, com arriba al valencianisme cultural? Com és que un xiquet que es cria en una casa de senyorets, a Castalla, i se'n va a treballar a Elda sent encara

un xicon de quinze anys, se sensibilitza tant amb el valencianisme cultural?

—Ell, en els seus escrits —i, a més, m’ho contava, a mi— diu que va nàixer a la Foia de Castalla. I que tot era tan bonic... Tenia predisposició a escriure. I hi ha la famosa anècdota de la màquina que li compra son pare per a escriure. I fa un conte. I escriu una novel·la que es deia *El misteri del castell*.

—Sí, sí, sí. Això és conegut. Que només va poder fer tres capítols, d’aquella novel·la, perquè s’emporta el protagonista a Trevinyo i no sap com tornar-lo.

—*Equilibrat!* Però tenia la intenció d’escriure. És a dir: jo crec que mon pare, la pregunta que tu em fas, és perquè tenia una certa sensibilitat no solament d’escriure, sinó de descriure, també, el país, el contorn. I això es conjuga amb l’amor per la llengua. Segurament era de natural. Clar: s’ha de contar que ell està envoltat de parlants que parlen un valencià absolutament genuí. La llengua és perfecta, en aquella època, en un poble com Castalla.

—Però ningú no la veia. No sé com dir-ho: la llengua era perfecta per a tots. Però els senyorets —perquè els Valor eren una família benestant— portaven segles escrivint en castellà. En aquell moment, precisament, la marca de classe dels senyorets —dels *baronets*, que deies tu fa un moment— era passar-se’n al castellà: com les cosinetes aquelles de Penàguila, de *la sueca de la higuera*.

—Però a Castalla no. És que a Castalla és curiós que els senyors del poble parlaven tots valencià. Els que jo he conegut: Ricardo Carbonell, que es va casar amb una Rico que li deien de malnom *el Führer*, no sé per què... Ell, els Rico, els Soler. Tots els que jo he conegut allí, que eren terratinents més forts que el meu avi... Tots parlaven en valencià.

—Sí, d’acord. Tots parlaven en valencià, clar. Però tu ja saps que una cosa és parlar en valencià, i una altra ben diferent és escriure en valencià, i abraçar el valencià com a llengua culta per a fer literatura.

—Sí. Però clar: son pare li comprava *L’Esquella de la Torratxa* i aquelles revistes catalanes per a ensenyar-li la llengua.

—Veus? Això em sembla rellevant. Perquè estem parlant d'un pare, el teu avi, que estudia Filosofia i Lletres amb Cambó, a Barcelona.

—Efectivament. Sí.

—Doncs per ací devia ser, no? Per això, potser, va començar a tindre una sensibilitat.

—Sí. Però ell ja tenia una sensibilitat especial que li venia de natural, crec jo. És com aquell que li agrada pintar: li agrada pintar, i punt. I a ell li agradava el paisatge, li agradava sa casa, el poble, les muntanyes que envoltaven la foia de Castalla. N'estava enamorat. Ja et dic: tenia una sensibilitat especial, perquè el meu oncle, el seu germà, Josep Valor i Vives, s'havia criat a la mateixa casa i en els mateixos ambients. I el tio Pep no la tenia, aquesta sensibilitat. En absolut.

—Després en parlarem, del teu oncle Josep. Perquè crec que va ser determinant per a la vida de ton pare, no? Devia ser un bou per als negocis! No sé si a voltes una mica massa o què. I ton pare sempre l'havia de seguir, supose que amb un cert patiment, fins a la fi del món.

—El defecte de mon pare era l'estima excessiva que tenia pel germà gran, que era qui manava i decidia en els negocis familiars.

—Sí. Vist des de fora fa l'efecte que ton tio Josep Valor era qui investia. I ton pare, darrere.

—I ell, darrere, sí... Però continuant amb la pregunta d'adés, jo crec que mon pare tenia una sensibilitat especial. I un amor per la pròpia llengua. Per què? Perquè li agradava. I punt. És difícil... No sé ell què contestaria. Però jo pense això: que cadascú té una certa vocació.

—Sí. Però a pesar de la inclinació instintiva sempre hi ha una tradició, i algú que te l'encomana. Mira, per exemple: el senyor Pere Maria Orts. El senyor Pere Maria Orts, que és ja posterior a ton pare, era un senyoret de Benidorm que en principi no *tocava* que s'amerara d'una sensibilitat cultural valencianista. De fet, la família de Pere Maria havia fet ja el canvi lingüístic i parlava castellà. I els hereus, ara, nebots, diria que tampoc no en parlen ni

pruna, de valencià. Però què passa? Que sent un xiquet se'n va a Sueca, a una finca de son pare, i resulta que ha suspés l'assignatura de dibuix en els Escolapis. I son pare, que és un *senyoret*, diu: «Qui podria fer-li classes de dibuix al meu fill, ací a Sueca?» I li paga unes classe particulars amb un senyor que es dedicava a fer imatges de sants. I resulta que aquell home és, precisament, el senyor Joan Fuster i Seguí: el pare de Joan Fuster. De manera que amb onze anys coneix en aquella casa del mestre tallista un xiquet de la seua edat que resulta ser Joan Fuster. Es fan amics. I després van a la Universitat a estudiar Dret (que és el que feien els fills de les famílies benestants). Tornen a coincidir els dos amics, i Fuster és qui l'influencia decisivament. Segurament estic simplificant. Però em sembla que, en el cas de Pere Maria Orts, Fuster és qui acaba fent de pont entre una tradició cultural i...

—Pot ser, pot ser, pot ser.

—Però ton pare, fins que no arriba a Alacant, no sé amb qui pot tindre una relació, una experiència iniciàtica.

—Home! No sé... Però has de tindre en compte que tant el meu avi com la meua àvia tenien una certa formació cultural. Llegien tots els clàssics.

—Clar, clar, clar. Ton pare contava que sa mare li llegia molts llibres, a casa, sent ell un xiquet.

—És veritat. Molts contes li'ls contava sa mare. I a nosaltres també ens contava històries. Perquè llegia els francesos: Jules Verne, Alexandre Dumas, Victor Hugo... L'àvia ens contava *Els Miserables*: *Els Miserables*, ni més ni menys! I ho contava d'una manera... És que ho contava tan bé, la meua àvia, que ho *veia*. Escolta, ho *veia*! Tenia gràcia. I el fill, és a dir, mon pare, es veu que li semblava a sa mare.

—Veus? També en això resulta d'aplicació la dita: «La sang no es pot tornar aigua.»

—Ací, en canvi, la que diuen és: «Si no hi ha sang no es poden fer botifarres.» [Riu] Mira, en això que t'acabe de contar, a Penàguila, recorde que a la cuina —una cuina que estava molt bé, perquè en-traves i tenia una finestra que donava al carrer, i la llar de foc... Dic